

В. ГЛУШКО

“Славетного краю славетне ім'я”

(життя і благодійність князя Миколи Миколайовича Неплюєва)

Максим Рильський у своїх знаменитих “Вечірніх розмовах” писав: “Мені, мабуть, ніколи не надокучить нагадувати, що хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього”. Наш час, хоч і насичений подіями, дає змогу пригадати забуті імена тих, хто зробив немало для поширення духовності серед населення України, брав участь у доброчинності. Одним із них був князь Микола Миколайович Неплюєв. Промисловці, меценати, благодійники це – династія Неплюєвих, діяльність яких у радянський час замовчувалась.

У звичайний серпневий день 1881 р. в с. Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Сумська область – В.Г.) відбулася зовні скромна, але виразна подія. В невеликому будинку місцевого поміщика, розташованому біля церкви Преображення, зібралися десятеро селянських дітей-сиріт віком від 10 до 14 років. До них вийшов молодий чоловік високого зросту, лагідно привітався й почав читати оповідання “Наша Вітчизна” з підручника К. Ушинського “Дитячий світ і хрестоматія”. Вчителя звали Микола Миколайович Неплюєв. Це був перший урок у щойно відкритій школі, яка потім виросла у Хрестовоздвиженське трудове братство. Це був і перший крок у великій благодійній діяльності М. Неплюєва.

Як свідчить “Русский биографический словарь”, Неплюєви – дворянський рід, що походить від боярина Андрія Івановича Кобили, від якого ведуть свій родовід багато знатних фамілій. Праправнук Андрія Івановича на прізвисько Неплюй став родоначальником Неплюєвих. Особливо рід уславився у XVIII ст., коли його представники наблизились до царського двору, досягли високих чинів і посад – таємних радників, сенаторів, посланників, були відомими церковними діячами. В XIX ст. ім'я мільйонерів Неплюєвих добре знали у Франції, Німеччині, інших західних країнах. Це й не дивно. Адже вони були вмілими господарями, вели свої справи на сучасному рівні, з широким використанням наукових досягнень.

11 вересня 1851 р. в сім'ї Миколи Івановича Неплюєва, предводителя дворянства Чернігівської губернії та його дружини, уродженої баронеси Шліппенбах з роду шведського полководця Вольмара-Антоні Шліппенбаха – сподвижника Карла XII, народився син Микола.

Закінчивши в 1875 р. юридичний факультет Петербурзького університету, понад три роки був, і не без успіху, радником російського посольства в Мюнхені, після чого повернувся у маєток батька. Захід своєрідно вплинув на Неплюєва. З одного боку, там, на відміну від пореформеної Росії, був налагоджений побут. З іншого – панував культ власності, обивательський снобізм пригнічував особистість.

Необхідно відзначити, що в той час молодий дипломат зацікавився філософією поета й публіциста Олексія Степановича Хомякова. Для Неплюєва було важливо, що О. Хомяков вважав російську общину заснованою на православ'ї, на “внутрішньому законі”, тобто на взаємній згоді між державою і народом, без антагонізму й релігійної ворожнечі. У своїх філософських працях Хомяков обстоював думку, що філософія може бути створена на ґрунті православ'я; центральна його тема – з'ясування ідеї Церкви. Розглядаючи Церкву як живий організм любові та істини, Хомяков наголошував: “Церква полягає не в більшому чи

меншому числі віруючих, навіть не в зібранні віруючих, а найбільше в духовному зв'язку, що їх об'єднує”.

У зв'язку з радикальними переминами в житті М. Неплюєва виникає два питання: чому молодий, перспективний дипломат кидає службу і чому заснована ним школа отримує назву “Трудове братство”?

Як засвідчував сам Неплюєв, з 1877 р. його переслідував один і той самий сон: він бачив себе у селянській хаті в оточенні дітей. Розмовляючи з ними, відчував “таку духовну втіху, яку з дитинства хотіла душа і не знаходила у спілкуванні з людьми, далекими від християнського духу”. Він був “духовно стомлений”, його “переслідувала думка, що все життя мине у світській метушні, серед витончених підступів та елегантного лицемірства”.

Через чотири роки сон здійснився у повному обсязі. Ці “програмні” бажання були підкріплені й матеріально. Коли школа у тому ж таки 1881 р. була переведена на хутір Воздвиженськ, вона отримала і землю, і реманент, і гроші, а 1885 р. – додаткову землю і гроші від батька Миколи Миколайовича М.І. Неплюєва. Це була нижча господарська школа першого розряду і мала назву “школа землеробства”.

В економічному плані Трудове братство, за висловом відомого французького економіста А. Леруа-Больє, було “кооперативним товариством виробництва і споживання”. У Братстві все рухоме і нерухоме майно, крім предметів особистого вжитку, вважалося колективною власністю. Приватна власність допускалася тільки у вигляді особистих рахунків членів общини. Братські сім'ї-артілі працювали на полях, фермах, у майстернях, садах; братчики вчителювали у школах, очолювали заводи. Економічною діяльністю керувала господарська рада. Чистий прибуток після відрахувань до загальних фондів (20 %) порівну ділився між членами Братства.

Але Трудове братство – це не лише економіка. Це також і, можливо, в першу чергу, – духовне життя, виховання. В ньому почала здійснюватися мрія Неплюєва, яку він визначив так: “Метою Братства є здійснення християнської правди у житті, а засобом – гармонійна організація життя, спілкування і праці на засадах любові до Бога і братолюб'я”.

Що примушує людину успішно навчатися? Найбільш розповсюдженими мотивами сумлінного навчання М. Неплюєв вважав любов до сім'ї, намагання заслужити схвалення рідних, а також страх перед поганими оцінками – страх покарання. Більша частина школярів керується бажанням відзначитися, вислужитися і тільки дехто – інтересом до справи, до знань. “Потрібно йти шляхом християнізації школи”, – вважав М. Неплюєв. У християнському вихованні він вбачав засіб змінити формально-казенний дух школи, наблизити її до життя сім'ї. Дисципліну страху й користі належало замінити стосунками любові, співробітництва та братерства.

Ідеалом “гармонійної організації” для Миколи Миколайовича були громади на зразок апостольських. Саме такими він уявляв трудові братства, “де щиро віруючі християни знайшли б можливість узгоджувати життя з вірою, жити однодумно з братами у Христі, добувати засоби до життя шляхом дружного співробітництва, заснованого на любові, довірі та повазі один до одного”.

У цьому навчальному закладі майже все було незвичним. Кожний день починався із зустрічі з директором. Про ритуал перед початком занять, а також про Братство, його школи цікаво розповів у своєму виданні “Школи Н.Н. Неплюєва, как пример самобытного воспитания” А. Лютецький, чиновник міністерства освіти. Він підкреслював, що “тон усьому задавав засновник Братства і директор школи Микола Миколайович (повний його титул: Блюститель Хрестовоздвиженського першого Трудового братства – В.Г.). Більшість учнів поважала й любила директора”. Спираючись на національну російську традицію колективізму, Неплюєв намагався розвивати спільну діяльність і взаємодопомогу учнів.

Наприклад, він запровадив спільну підготовку уроків цілим класом (за винятком письмових робіт і вивчення матеріалу напам'ять). Це привчало вихованців до співпраці й заохочувало ледарів. Кращі учні допомагали менш здібним, механічне засвоєння уроків виключалося.

М.М. Неплюєв день за днем ростив і вчив своїх вихованців, віддаючи цій благородній справі всю душу, все вміння, всього себе. І діти відчували це, відповідаючи любов'ю на любов. Недарма і через багато років після закінчення школи зв'язок між братчиками не переривався. Більшість вихованців залишалися у Братстві.

Велика увага у Братстві приділялася інтелектуальному й естетичному розвитку, чому сприяв і мальовничий садово-парковий ансамбль. У Воздвиженську була велика бібліотека, викладалися музика, малювання. Вчителі й учні часто збиралися, ставили спектаклі та концерти, після чого влаштовували традиційний обід з музикою і хоровим співом. Тон завжди задавав директор, який ще в молоді роки навчився грі на фортепіано. За свідченням одного з братчиків на одному зі свят “Микола Миколайович зіграв декілька п'єс на фортепіано. Він грав з особливим піднесенням; музика піднімалася цілими хвилями і завмирала під стелею; Микола Миколайович цього разу зіграв одну з нових своїх п'єс. Всі ми дали їй назву “Земля і небо”... Бо відчуття було таке, ніби ангели співають”.

Внесок М.М. Неплюєва у музичне виховання учнів Братства значний. За підрахунками автора цих рядків тільки так званих “пісень без слів” для фортепіано нараховується 237. Вони зібрані у 8 зошитах, які видавалися у Москві, Чернігові, Санкт-Петербурзі. М. Неплюєв – автор семи творів на вірші О.С. Хомякова, в тому числі і таких, як “Трудівник”, “Натхнення”. Ним були покладені на ноти для хорового співу три молитви: “Господи і Владико живота мого” (молитва Єфрема Сиріна); братська молитва “Хресту твоєму поклоняємося, Христос, і святе ім'я Твоє призиваємо”; дитяча молитва (для трьох голосів) “Господи, любов'ю наповни серце моє”.

Великий вплив на учнів мала Ольга Миколаївна, молодша сестра Миколи Миколайовича. Музичну освіту вона здобула у Санкт-Петербурзі, пройшла курс вокалу в італійця Репетто. Мала від природи сильний красивий голос – сопрано особливого тембру. За свідченням сучасників Бог наділив Ольгу Миколаївну надзвичайною працездатністю, простотою та скромністю, котрі притаманні людям з чистою душею.

Деякі вихованці закінчували музичні училища, консерваторії. Так, Микола Ключев поступив до Київського музичного училища. У 1909 р. Московську консерваторію закінчив Сениця Павло Іванович. Він написав близько 250 творів: серед них – 89 солоспівів, 24 вокальні ансамблі, 47 хорів, 7 обробок українських народних пісень для хору а'cappella тощо.

Славився Воздвиженськ і своїми дзвонарями та дзвонами, тони яких були чудово підібрані. Наприклад: Мехед Федір Георгійович виконував похоронний дзвін з “Бориса Годунова”.

В сільськогосподарську школу, яка входила до складу Братства, приймали також і дівчат. Керували нею мати та дві сестри Миколи Миколайовича – Ольга і Марія.

Поступово в школах утворилися два братські гуртки: старший і молодший, які втілювали настанови М. Неплюєва: “Нехай з любов'ю поставляться до слабших своїх товаришів у моральному відношенні й тим самим допоможуть їм помітити і виправити свої недоліки”. Для вступу до старшого братського гуртка головною умовою була свідомо віра, бажання співвідносити з нею життя і любов до Бога та його створіння – людини. Як правило, членам старшого гуртка доручалося виховання молодших (до речі, “кандидатський” термін становив півроку). Влада старшого гуртка поширювалася на всю школу.

Дружні стосунки між учнями, викладачами, батьками, спільні погляди тих і інших на завдання виховання і навчання, турбота і увага до кожного учня – все це від самого початку

сприяло виникненню майже сімейної обстановки, братського духу, який так цінували педагоги й учні всіх поколінь.

Свої педагогічні думки М. Неплюєв виклав у брошурі “Думки і поради щирого друга”, надрукованій у Санкт-Петербурзі 1883 р., а потім у переробленому вигляді включеній до IV тому Повного зібрання творів. “Головне завдання наставника – приготувати юнака і юнку до корисної для суспільства праці”. Для виконання цього завдання “не слід пропускати жодної нагоди дати учню можливість розвивати такі дорогоцінні у житті якості, як любов до праці й добродійність. Цього ми досягаємо, тільки привчаючи учня до постійної праці”.

Розмірковуючи так, автор доходить до неординарного і в наш час висновку: “Доки учень присутній у класах, в ньому щодня виховують потяг до праці і йому кожний день задають уроки. Слід вимагати, щоби і в інший (позаурочний, особливо святковий – В.Г.) час учень відвідував уроки по декілька годин на день”. Це, на перший погляд, суперечливе твердження говорить про творче ставлення М. Неплюєва до педагогічного процесу. “Взагалі увесь зовнішній бік життя вихованців, починаючи з їжі і закінчуючи розподілом часу для занять і відпочинку, відповідає звичкам трудового люду”, – писав П. Солонина, який відвідав хутір Воздвиженськ. До речі, окрім знайомства із загальноосвітніми предметами: Законом Божим, географією, арифметикою – дітей навчали землеробству, бджільництву, основам ветеринарії тощо.

1894 р. був для Братства знаменним – ухвалили його статут, який закріплював духовне виховання і структуру Братства. У короткому викладі він передбачав:

- а) турбуватися про християнське виховання дітей, привчаючи їх думати, відчувати й жити згідно з ученням Христа Спасителя та статутами святої церкви;
- б) надавати можливість всім бажаючим узгоджувати своє життя з животворящим духом віри, яка створить одну трудову сім’ю на засадах християнської любові і братства;
- в) по можливості надавати допомогу й за межами Братства всьому тому, що веде до упорядкування життя у двох попередніх напрямках.

Братство отримало статус юридичної особи. Воно перебувало у віданні православної церкви, під патронатом чернігівських єпископів. Школою керувала педагогічна рада, очолювана М. Неплюєвим. До її складу входили запрошені вчителі, а також вихованці-братчики. У школі було два підготовчі і три основні класи. Навчальний процес був розрахований на 5 років: перші три присвячувались загальноосвітній та загальній сільськогосподарській підготовці, останні два – поглибленому вивченню спеціальних предметів.

У 1895 р. школа мала свій значок: у вінку з колосків жита та вівса – чернігівський герб – одноголовий орел з великим хрестом, під ним перехрещені коса, граблі та серп з буквами “В.С.–Х.Ш.” (Воздвиженская селскохозяиственная школа – В.Г.).

До 4 серпня 1894 р. відбулося 5 випусків: усього школу закінчили 47 осіб, із них побажали поступити у члени братської артілі 32, а 15 вийшли “у світ”. (Слід зазначити, що братчиків не готували до місіонерської діяльності, навпаки, всіляко утримували у Братстві). Того ж року з 68 вихованців у старшому гуртку було 20 осіб, у молодшому – 38 і кандидатів у молодший – 10.

Поступово здійснювався план Неплюєва: “Царство Боже прийшло б тоді, коли вся держава російська зробилася одним Братством Христовим. Ось тоді наша Русь стала б воістину “Святою Руссю”, тим світочем Божим, який, засяявши на російській землі, в серці російського народу, сяяв би на весь світ”.

Як писав А. Лютецький: “саме тут школа своїм виховним впливом повинна розбудити у вихованців здорове начало (дух єднання – В.Г.), у майбутньому зробити його можливим у всіх сферах життя й діяльності людини. Людський підхід до нового складу життя: розвинути, вдосконалити цей самобутній устрій, остаточно відродити його у формі братств трудових на

всіх щаблях народної і суспільної діяльності – ось у чому полягає завдання цих самотніх реформ”.

Час йшов, Братство з кожним роком розширювалося не тільки у плані прийому учнів, а й у матеріальному. У 1912 р. воно нараховувало у своїх рядах 500 осіб і мало три початкові та дві сільськогосподарські школи. Діяльність Неплюєва знайшла відгук у столицях імперії. Так, наприкінці 1907 р. Московська духовна академія запросила Миколу Неплюєва читати лекції. Це його порадувало і він записав у щоденнику: “В особі духовної академії Росія всиновила наше Братство, а святий Сергій бере його під своє покровительство”.

Але мрії і сподівання М. Неплюєва не здійснилися повністю: після нетривалої тяжкої хвороби в ніч на 21 січня 1908 р. він помер. Братство глибоко переживало кончину свого засновника, який більшу частину життя віддав розвитку цього незвичайного духовного навчально-трудового закладу. Поховали М. Неплюєва на місцевому кладовищі.

Після смерті директора Братство переживало важкі часи, бо все в ньому трималося на авторитеті Миколи Миколайовича. Поступово, не маючи постійного і авторитетного керівника, братчики почали роз’їжджатися. Але сільськогосподарська школа продовжувала існувати і при радянській владі, потім вона перетворилася на технікум.

Що стосується братчиків, то вони, у більшості своїй, працювали у сільському господарстві. Серед них були і видатні люди: Герой Соціалістичної Праці професор С. Черненко, якого називали “патріархом садівництва”, етнограф і фольклорист І. Абрамов, літературознавець Ф. Петруненко, композитор П. Сениця.

М. Неплюєв не тільки віддавав усі кошти на розбудову Трудового братства (про що свідчать будівлі у Воздвиженську, Преображенську, Ямполі), але й фінансово підтримував будівництво Глухівського учительського інституту, залізничної станції і селища при ньому (збереглася назва – Неплюєве), торгових рядів у Ямполі (зруйновані під час Великої Вітчизняної війни), разом з відомим благодійником Терещенком побудував у Хуторі Михайлівському рафінадний завод тощо.

¹ Лютецкий А. Школы Н.Н. Неплюева, как пример самобытного воспитания. – М., 1900.

² Неплюев Н.Н. Полное собрание сочинений. – Т. I–V. – СПб., 1901–1902.

³ Русский биографический словарь. – СПб., 1914.

⁴ Солодовник Н.С. Воздвиженское трудовое братство. – М., 1995.

⁵ Солонина П. Воздвиженская с/хозяйственная школа. – Чернигов, 1899.

⁶ Трудовое братство. Н.Н. Неплюев – подвижник земли русской. – К., 1912.

⁷ Матеріали Воздвиженського історико-меморіального музею “Трудове братство М.М. Неплюєва”.